

واکاوی تطبیقی روابط اجتماعی زنان از منظر قرآن و فمینیسم

سرور مفتاح^۱

چکیده

روابط اجتماعی زنان موضوعی چالش برانگیز در فمینیسم و قرآن به شمار می‌رود. فمینیسم به انتقاد از ساختارهای مردسالارانه بر لزوم برابری و استقلال زنان تأکید دارد و خانواده را ابزاری برای محدود کردن زنان می‌بیند. در مقابل، قرآن با ارزش نهادن به نقش زنان و دارای حقوق و وظایف معنوی و اجتماعی معرفی می‌کند و خانواده را نهاد مقدسی می‌داند. این دو دیدگاه با وجود تفاوت‌های بنیادین، برای بررسی نقش زنان در اجتماع و چالش‌های آنان اهمیت دارند و می‌توانند به درک بهتری از موقعیت کنونی زنان کمک کنند. از این رو پژوهش حاضر با هدف آشنا ساختن مخاطبان با روابط اجتماعی زنان در مکتب فمینیسم و از منظر قرآن، به واکاوی تطبیقی روابط اجتماعی زن از منظر قرآن و فمینیسم پرداخته است که داده‌ها به روش کتابخانه جمع‌آوری و به روش توصیفی تحلیلی پردازش شد. فمینیسم روابط اجتماعی زنان را مانند خانه داری را نوعی محدودیت می‌داند، و معتقداند که بانوان باید به اشتغال در بیرون از منزل بپردازند و نقش مادری نقش تحمیلی بر زن است که می‌تواند برای رهایی از این نقش، به سقط جنین بپردازد؛ اما از منظر قرآن روابط اجتماعی زنان همچون خانه‌داری امری مقدس است، اشتغال زن در صورتی که به نهاد خانواده صدمه وارد نکند جایز است و نقش مادری نیز دارای جایگاهی والا می‌باشد.

کلیدواژه: فمینیسم، روابط اجتماعی، روابط خانوادگی.

مقدمه

روابط زنان در خانواده و جامعه موضوعی است که در دو رویکرد متفاوت قرآن و فمینیسم به‌طور معناداری بررسی می‌شود. از منظر قرآن، زنان به‌عنوان موجوداتی با حقوق و ارزش‌های خاص تعریف می‌شوند که نقش‌های مهمی در خانواده و جامعه دارند. این متن مقدس تأکید می‌کند که زنان باید مورد احترام و عدالت قرار گیرند و نقش آنها در خانواده، به‌ویژه در پرورش نسل و حفظ بنیاد خانواده، قابل توجه است.

در مقابل، فمینیسم با نقد ساختارهای مردسالارانه، به بازتعریف نقش‌های زنان در خانواده و جامعه می‌پردازد. این جنبش، روابط خانوادگی را همچون ابزاری برای محدود کردن آزادی‌های زنان و استمرار نابرابری‌های جنسیتی تهدید می‌داند و خواستار تغییر و بهبود شرایط زندگی آنان است.

این تضاد و تفاوت در نگرش‌ها به روابط اجتماعی زنان می‌تواند تأثیرات عمیقی بر حقوق و موقعیت اجتماعی زنان داشته باشد. از این‌رو بررسی روابط اجتماعی زنان از منظر قرآن و فمینیسم جهت روشن‌شدن نقاط اشتراک و اختلاف میان این دو دیدگاه و تعمیق درک مخاطبان از بازنمودهای فرهنگی و دینی در خصوص زنان و یافتن راه‌حلهایی عملی و نوآورانه که بتوانند در عین حفظ ارزش‌ها و باورهای دینی، به ارتقاء حقوق و نقش اجتماعی زنان یاری رسانند، ضروری است، بنابراین پرداختن به موضوع ضرورت یافته است و نبود پژوهشی جامع در این زمینه سبب اهمیت موضوع شده است؛ اما آثار مشابهی وجود دارد که می‌تواند مبنای تحقیق قرار بگیرد از جمله

نرجس رودگر کتاب (فمینیسم تاریخیچه نظریات و گرایشها و نقد آن) را در سال ۱۳۸۸ در انتشارات مطالعات و تحقیقات زنان به چاپ رسانده است . در این کتاب تنها به بررسی اندیشه فمینیستی پرداخته شده ولی دیدگاه قرآن بیان نشده است.

محمدرضا زیبایی نژاد کتاب (فمینیسم و دانش‌های فمینیسمی) را در سال ۱۳۸۲ در انتشارات مطالعات و تحقیقات زنان به چاپ رسانده است ، در این کتاب نیز تنها نظریه فمینیسمی مورد بررسی قرار گرفته و درباره نظر قرآن راجع به زن و مقایسه آن با فمینیسم بحثی صورت نگرفته است.

قدرت الله خسرو شاهی وفهیمه مومنی راد مقاله بررسی تطبیقی اشتغال زنان در مکتب اسلام و فمینیسم را در فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی در سال ۱۳۹۴ منتشر کرده‌اند . در این مقاله تنها اشتغال بانوان بررسی شده است.

همان‌طور که ملاحظه شد در هیچ‌یک از آثار فوق و سایر آثار موجود، مقایسه دیدگاه قرآن و فمینیسم

۱. مفهوم شناسی

در ابتدا بهتر است برای فهم بیشتر، واژه اصلی پژوه ؛ واژه فمینیسم تعریف شود :

۱-۱. فمینیسم

فمینیسم در زبان فارسی به معنای زن گرایی، زن وری است. فمینیسم گاه به جنبش‌های سازمان یافته گفته می‌شود که برای تحقق حق زنان مبارزه می‌کنند ؛ و به دیدگاه‌هایی که به تساوی زن و مرد در امور سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و حقوقی اعتقاد دارند تعریف شده است.^۱

در مورد معنای اصطلاحی فمینیسم می‌توان گفت مفهوم فمینیسم فعالیت تمامی کسانی را که در زمینه‌های مختلف برای پایان دادن به تابعیت زنان تلاش می‌کنند در برمی‌گیرد؛ به عبارت دیگر فمینیسم در یک معنای وسیع به دنبال برابری زنان با مردان و ارتقای موقعیت زنان به عنوان یک گروه اجتماعی است؟^۲ اما هنگامی که از تعریف عام فمینیسم خارج می‌شویم و به سمت تعریف دقیق‌تر آن پیش می‌رویم درمی‌یابیم فمینیسم دارای یک تعریف واحد نمی‌باشد.

برخی فمینیسم لیبرال را به عنوان تصدیق برابری بین زن و مرد تلقی می‌کنند و با این تعبیر، به نقد روابط میان مردان و زنان پرداخته و به نوعی به مقابله با تمامی ساختارهای قدرت، قوانین و قطعنامه‌هایی که موجب سرسپردگی، افول و درجه دومی بودن زنان می‌شوند، می‌پردازند.^۳

بسیاری دیگر فمینیسم را به معنای جنگ میان جنسیت‌ها می‌دانند و در این راستا آن را تصدیق خصوصیات ذاتی زنان که غالباً با بیان برتری روش‌های زنانه همراه است می‌دانند.^۴

برخی دیگر فمینیسم را به معنای گسیختن از دنیای مردان و باز آفریدن حیات و جنسیت در روابط می‌دانند از این رو به علت تعاریف متفاوت، فمینیسم دارای شاخه‌های مانند لیبرال، رادیکال، مارکسیسم و سوسیال است که هر یک از این شاخه‌ها به شیوه خاصی به مسأله انقیاد زنان می‌نگرد و علت‌ها و راه حل‌های مختلفی برای آن در نظر می‌گیرند.^۵

برخی فمینیسم را به عنوان تعهدی برای برچیدن سلطه جنس مذکر می‌شناسند و آن را نیازمند نهضتی می‌دانند که به‌طور احتجاجی شکل گیرد.

^۱ . بستان، فمینیسم و کارکردهای خانواده، ص ۱۱۰

^۲ . یزدانی، فمینیسم و دانش‌های فمینیستی، ص ۱۴

به عبارت دیگر کلیه فمینیست‌های امروزی تبعیض جنسی را مردود دانسته و خواهان تغییراتی در نظم اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جامعه‌اند. همچنین کلیه نظریه‌های فمینیستی ارائه شده، دیدگاه انتقادی و فعالانه‌ای به سود زنان داشته و موضوع آن‌ها درباره موقعیت و تجربه‌های زنان می‌باشد.^۱

به نظر می‌رسد بر اساس تعاریف گوناگون، نمی‌توان یک تعریف واحد و مشخص برای فمینیسم ارائه داد. این مفهوم گاهی به عنوان یک حرکت اجتماعی و تلاش برای دستیابی به حقوق زنان تلقی می‌شود و گاهی نیز به عنوان یک نظریه در مورد برابری جنسیتی در تمام جنبه‌های زندگی در نظر گرفته می‌شود.

احتمالاً دلیل این ابهام و عدم قطعیت در تعریف فمینیسم را می‌توان تا حد زیادی به وابستگی نزدیک آن به چارچوب‌های فکری رایج در هر دوره، نظیر لیبرالیسم، سوسیالیسم، مارکسیسم و غیره نسبت داد. چرا که فمینیست‌ها همواره در تلاش برای توضیح مسائل نظری خود در مورد ظلم به زنان و ریشه‌های نابرابری جنسیتی، به مکاتب و سنت‌های فکری زمان خود گرایش پیدا کرده‌اند.

۲

با توجه به مطالب ذکر شده شاید بتوان فمینیسم را یک مکتب فکری یا حرکت اجتماعی که هدف آن اثبات یا کسب حقوق برابر یا فراتر برای زنان در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در مقایسه با مردان است تعریف کرد. در واقع این تعریف می‌تواند به گونه‌ای همه‌ی گرایش‌های فمینیستی را پوشش دهد.

۲. روابط اجتماعی زنان از منظر فمینیسم

جنبش فمینیسم درباره روابط زنان اعم از روابط زن در نظام خانواده و اجتماع دیدگاه خاصی دارد که در ذیل این دیدگاه‌ها در مسائل خانه‌داری، اشتغال، مسئولیت بانوان و نقش مادری بیان شده است:

۲-۱. خانه داری زنان از منظر فمینیسم

خانه داری و امور منزل در دیدگاه فمینیستی، با رویکردی انتقادی و منفی مواجه است. فمینیست‌ها معتقدند که کارهای خانه، اصلی‌ترین عامل بازتولید نظام مردسالاری و منافی نقش عاطفی زنان در خانواده است. براساس دیدگاه فمینیستی، زنان در زندگی خانوادگی با چهار زمینه تعارض روبرو هستند که یکی از آنها، تقسیم جنسیتی کار است. در این تقسیم کار، از زنان انتظار می‌رود که مسئولیت امور خانه و مراقبت از کودکان را بر عهده گیرند همچنین فمینیست‌ها بر این باورند که کار خانگی فاقد هرگونه انگیزه است؛ زیرا در آن امکان ارتقا و پیشرفت وجود ندارد و حس موفقیت،

زودگذر است. از دیدگاه آنان، ابراز همدردی و سپاس‌گزاری همسر، صرفاً منجر به پذیرش ظاهری می‌شود نه پذیرش درونی. البته همان نیز به‌عنوان عاملی ابقاکننده، زن خانه‌دار را در شغل خود نگاه می‌دارد.^۱

فمینیست‌ها فعالیت را ارزشمند تلقی می‌کنند که برای جامعه سودمند باشد و به تولید محصولی منجر شود. آنها معتقدند که زن در محیط خانه، فایده‌ی مستقیمی برای اجتماع ندارد؛ زیرا کار زن در خانه، تولیدی ملموس ندارد. از این دیدگاه، زن خانه‌دار، فرودست، درجه‌ی دوم و سربار محسوب می‌شود.^۲

هواداران این دیدگاه، بر این عقیده‌اند که اشتغال به امور خانه‌داری، برآیند فرهنگی است که در آن، زنان از خود انتظار پیشرفت ندارند و نتیجه‌ی آن، هدر رفتن یک استعداد انسانی است. بنابراین، مخالفت با خانه‌داری زنان و نقش مادری از اصول تربیتی فمینیسم است.

بدبینی گرایش‌های گوناگون فمینیستی، نسبت به خانه‌داری و مادری یکسان و به یک میزان نمی‌باشد؛ برخی همچون فمینیست‌های مارکسیست، سوسیالیست و رادیکال، شعار ضدیت با خانواده و نابودی کامل آن را سر می‌دهند و این در حالی است که فمینیست‌های لیبرال تنها با خانه‌داری و مادری به عنوان شغل و حرفه زنان مخالف هستند و نابودی خانواده را به عنوان یک راهکار قبول ندارند؛ و فمینیست‌های پست مدرن، محافظت از خانواده را امری ضروری می‌دانند، ولی معتقدند که باید نظام خانواده از نو تعریف و سامان‌دهی شود و مرد سالاری از بین برود.^۳

فمینیست‌ها ازدواج، مادری، همسری و غیره را ناشی از نظام مرد سالارانه و ابزاری برای به بند کشیدن زنان قلمداد می‌کنند. آنان معتقدند زمانی که نیمی از جمعیت در اشیخ‌خانه اسیر شده‌اند، هیچ ملتی نمی‌تواند آزاد باشد.^۴

فمینیست‌ها سه راهکار را برای آزادی زنان ارائه داده‌اند ۱. زنان نباید خانه‌دار ی کنند؛^۲ خانواده باید از بین برود؛^۳ نقش‌های جنسیتی باید از بین بروند.^۵

فمینیست‌ها خانه‌داری را به عنوان عاملی برای انقیاد زنان محسوب می‌کنند و در تلاش آنها برای ایجاد برابری و رفع تبعیض از زنان افراط و تفریط‌هایی مشاهده می‌شود. برخی از گرایش‌های فمینیسم خانواده را انکار و برخی دیگر انکار نمی‌کنند و در عین حال خواهان، نقش برابر مردان و زنان

۱. بستان، نابرابری و ستم جنسی از دیدگاه فمینیسم، ص ۲۵

۲. گراگلیا، فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، ج ۲، ص ۶۷

۳. بستان، همان

او اینکه از [نوع] خودتان همسرانی برای شما آفرید تا بدان‌ها آرام گیرید، و میانتان دوستی و رحمت نهاد.»

منابع اسلامی بر این مسئله تاکید دارند که ازدواج عامل رشد و تعالی است و عزب بودن موجب انحطاط و گمراهی است. از پیامبر اکرم نقل شده است: «مَنْ تَزَوَّجَ أَخْرَزَ نِصْفَ دِينِهِ وَ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ فِي النِّصْفِ الْآخَرِ أَوْ الْبَاقِي ۚ هَرَكْسُ ازواج کند از نصف دینش محافظت نمود و پس در بقیه و نصف دیگر آن از خدا پروا کند»

روایات دیگری نیز در این زمینه آمده است: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَلْقَى اللَّهَ طَاهِرًا مُطَهَّرًا فَلْيَلْقَهُ بِزَوْجَةٍ ۚ هر کس می‌خواهد در حالی که پاک و پاکیزه باشد با خدا دیدار کند، خدا را در حالی که همسری برای خود گرفته باشد، دیدار کند.»

در روایت دیگر آمده است: «شِرَارُ أُمَّتِي عَزَابُهَا ۚ بدترین امت من عزب‌ها هستند.» در واقع جهاد زن، خوب شوهرداری است همان‌طور که در روایت بیان شده است: «جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ» بدون شک چنین تعبیری که نمونه‌های آن در روایات کم نیست، زمینه‌های احساس از خود بیگانگی را در میان زنان و مادران به حداقل می‌رساند؛ البته مشروط بر اینکه زنان وارد قلمرو ایمان شده باشند و گرنه بر چسب ایدئولوژی پدرسالانه بودن کافی است تا تاثیر آموزه‌ها را از بین ببرد.^۵

خانواده بهترین محیطی است که زن و مرد پیوسته یکدیگر را در پیمودن مسیر کمال به تسخیر می‌آورند. در رویکرد اسلام خانواده به مثابه نهادی اساسی در جامعه اصل و محور به شمار می‌آید. مدینه فاضله‌ای که در اسلام ترسیم شده است و جامعه مدنی و توسعه همه جانبه، بدون حضور سازنده و فعال نهاد مقدس خانواده امکان تحقق ندارد.^۶

خانواده سالم نقش مهمی در رشد و تعالی اعضای خانواده و جامعه دارد که چند نمونه از این آثار و نقش بیان شده است

۱- خانواده مهم‌ترین محل برخورد صفات و خصوصیات زن و مرد است. که تلاقی این خصوصیات سبب تعالی روحی و روانی همه اعضای خانواده خواهد شد.

۲- هنگامی که نیازهای جنسی زوجین در محیط خانواده تامین شود سلامت روان زوجین تامین خواهد شد و سلامت اجتماعی را به دنبال خواهد داشت.

۱. متقی هندی، کنز العمال، ج ۴۴۰۳

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۲۲۰

۳. همان، ج ۱۰۰، ص ۲۲۲

۴. صدوق، الخصال، ج ۱، ص ۶۲۰

۳- خانواده مهم‌ترین محیط برای رشد و پرورش فرزند است و مهم‌ترین محل برای رشد و بروز استعدادهای بانوان و اعلام توانمندی‌های آنان است.

۴- تربیت فرزند و کارآمد کردن اعضای خانواده بهترین خدمتی است که خانواده به جامعه ارائه می‌دهد.^۱

نگاه فرهنگ غرب به خانواده به گونه‌ای است که ارزش خانواده را گاه تا سر حد یک هم سفرگی ساده تنزل می‌دهد. چون فمینیسم (فرد) گرایی و لیبرالیسم..... شاخصه اصلی فرهنگ جدید غربی است. فرد گرایی در محیط خانواده سبب می‌گردد که پیوند اعضای خانواده صرفاً بر پایه منافع شخصی باشد.^۲

از نگاه فمینیست‌ها یکی از عوامل از خود بیگانگی زنان و سبب ساز اختلال در کارکرد و همراهی در خانواده معرفی شده است مادری است؛ اما دیدگاه اسلام چیز دیگری بیان می‌نماید شأن و جایگاه مادری و جایگاه والای مادری در اسلام و توصیه‌های وجوبی و استحبابی در باب احسان و نیکی به والدین به ویژه مادر «الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ» بهشت زیر پای مادران است.^۳ مانع بزرگی در راه تحقق از خود بیگانگی در مادران است و زمینه آن را تا حد بسیار از میان برده است.

جامعه‌ی انسانی نیازمند علل و عواملی است تا گرایش وصف‌های میان افراد آن تأمین شود و صرف قوانین و مقررات سیاسی، نظامی، اقتصادی و ... کافی نیست. از سویی، جامعه‌ی بزرگ بشری، محصول جوامع کوچک خانوادگی است؛ یعنی اعضای خانواده‌های متعدد، سازنده‌ی مجتمع رسمی‌اند.^۴

پس مادامی که سبب رافت و گرایش میان اعضای خانواده پدید نیاید هنگام تشکل مجتمع رسمی نیز هرگز بین آحاد آن، صفای ضمیر و روح تعاون و پیوند دوستی برقرار نخواهد شد. در واقع زن مسلمان تعالی را نه در بریدن از پیوندهای طبیعت، بلکه در تحصیل رضای خدا جست و جو می‌کند. او برابری با مرد بلکه برتری بر او را نه در پایگاه و جایگاه اجتماعی بلکه در بارگاه الهی می‌جوید و اسلام خواستار تدوام خانواده است و براین عقیده است که در سایه سار خانواده‌ی سالم جامعه سالم به وجود می‌آید.

^۱ زیابیی نژاد، همان، ص ۸۴

^۲ داستان کارکردهای خانوادگی از منظر اسلام و فمینیسم ص ۲۸

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف آشنا ساختن مخاطبان با نظرات خداوند متعال در قرآن کریم پیرامون مسئله روابط اجتماعی زنان، و آگاهی بخشیدن از دیدگاه فمینیسم درباره روابط اجتماعی زنان به سوال اصلی پژوهش واکاوی تطبیقی چگونگی روابط اجتماعی زنان از منظر قرآن و فمینیسم پرداخته است و نتایجی حاصل شد که به شرح زیر است :

دیدگاه فمینیسم چنین است که زنان باید آزادی انتخاب در پذیرش نقش خانه‌داری داشته باشند و این نقش نباید به‌عنوان وظیفه انحصاری آنان تلقی شود. فمینیسم از برابری زنان در اشتغال حمایت می‌کند و خواستار رفع تمامی موانع و تبعیض‌های جنسیتی در محیط کار است، همچنین به برابری دستمزدها و تعادل زندگی حرفه‌ای و خانوادگی تأکید دارد. نقش مادری در نظر فمینیسم مهم شمرده می‌شود، اما نباید به‌عنوان تنها نقش زنان باشد. در مورد سقط جنین، فمینیسم از حق زنان برای کنترل بدن و تصمیم‌گیری درباره بارداری حمایت می‌کند و دسترسی به سقط جنین ایمن و قانونی را به‌عنوان حق اساسی زنان می‌داند.

از سوی دیگر، دیدگاه قرآن به این مسائل نگاه متفاوتی دارد. در قرآن به‌طور مستقیم به موضوع خانه‌داری اشاره نشده اما همکاری و مشارکت در خانواده مورد تأکید قرار گرفته است. زنان می‌توانند با رعایت موازین شرعی در بیرون از خانه فعالیت کنند. نقش مادری در قرآن بسیار محترم شمرده شده و مادران از جایگاه والایی برخوردارند.

منابع

*قران کریم

- (۱) ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، تهران، کتابچی، ۱۳۷۷ش
- (۲) بستان، حسین، نابرابری و ستم جنسی از دیدگاه فمینیسم، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰ش.
- (۳) تقوی دهقانی، حسین، آسیب شناسی دینی فمینیسم در حوزه تابعیت، جنسیت و خانواده، تهران، فرهنگ منهای وابسته به موسسه فرهنگی هنری منهای، اول، ۱۳۸۱
- (۴) جوادی آملی، عبدالله، زن در آیینه جلال و جمال، قم، اسراء، ۱۳۷۵ ش.
- (۵) چراغی، اسماعیل، خانواده، اسلام و فمینیسم: تبیین رویکرد اسلام و فمینیسم به کارکردهای خانواده، قم، مدسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (س)، ۱۳۸۹ش
- (۶) حسن آبادی، محمود، مکتب اصالت زن (فمینیسم)، تهران، نیکو نشر، ۱۳۸۱ش
- (۷) حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۶ ه.ق
- (۸) رودگر، نرجس، فمینیسم، تاریخچه، نظریات گرایش‌ها، نقد، تهران، سازمان ملی جوانان دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۸ش.
- (۹) ساروخانی، باقر، دایره المعارف علوم اجتماعی، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۸۰ش
- (۱۰) سبحانی و زیبایی نژاد، محمد تقی و محمدرضا، درآمدی بر شخصیت زن در اسلام، قم، نشر هاجر، ۱۳۹۱ش.
- (۱۱) طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
- (۱۲) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، جهان آرا، ۱۳۸۷ش.
- (۱۳) فرید من، جین، فمینیسم، تهران، آشیان، چاپ ۴، ۱۳۹۰ش.
- (۱۴) متقی هندی، علاءالدین، کنز العمال، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۰۹ق
- (۱۵) مجلسی، محمد باقر محمدتقی، بحار الانوار، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- (۱۶) مسعود نژاد و محمد شاهی، محمد و رحمت الله، مساله زن، اسلام و فمینیسم، تهران، برگ زیتون، ۱۳۸۱ه.ش
- (۱۷) مشیرزاده، حمیرا، از جنبش تا نظریه اجتماعی، تاریخ دو قرن فمینیسم، تهران، پردیس دانش، چاپ پنجم، ۱۳۹۰ش.
- (۱۸) مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، تهران، صدرا، ۱۳۸۲ش.

- ۲۱) نوری همدانی، حسین، جایگاه بانوان در اسلام، تهران، موسسه تحقیقاتی مهدی موعود (عج) ، ۱۳۸۳ ش.
- ۲۲) یزدانی، عباس، فمنیسم و دانش‌های فمنیستی، تهران، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۸ ش.
- ۲۳) یوسفیان، نعمت الله، احکام اقتصادی خانواده، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵ ش.

مقالات

- ۲۴) بستان، حسین، فمنیسم و کارکردهای خانواده، پژوهشکده حوزه و دانشگاه ، ش ۳۵ ، ۱۳۸۲، ص (۴-۳۴)
- ۲۵) حسینی مجرد، اکرم، بررسی بحران مادری در جهان غرب و تاثیر آن بر جامعه ایران، مطالعات راهبردی، ش ۱۵۳، ۱۳۹۰ ش.
- ۲۶) خسرو شاهی و مومنی راد، قدرت الله و فهیمه، بررسی تطبیقی اشتغال زنان در مکتب اسلام و فمنیسم ، فصلنامه پژوهش های اجتماعی اسلامی، ش ۱، ۱۳۹۴ ش.
- ۲۷) ربیع نتایج، سید علی اکبر، حضور زن در جامعه از دیدگاه قرآن و روایات، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ش ۶، ۱۳۸۹ ه.ش
- ۲۸) سعید زاده، سید محسن، مشاغل زنان در عصر رسالت، پیام زن، دفتر تبلیغات حوزه علمیه، ش ۳، ۱۳۷۴ ش.

سایت ها

- ۲۹) پیام زن، ، فمنیسم تکرار تجربه‌های ناموفق، ش ۳۵؛
<https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/85246/>